

Academia Română
Școala de Studii Avansate a Academiei Române
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”

TEZĂ DE DOCTORAT
(Rezumat)

STATUTUL *ḌIMMĪ*-LOR ÎN SCRIERILE POLITICE ALE ISLAMULUI CLASIC

Coordonator:

Prof. univ. dr. Virgil Ciocîltan

Doctorand:

Andra Ramona Dodiță

OCTOMBRIE 2020

Cuvinte cheie: *ahlu d-dimma*, *dimmi*, statut, supuși nemusulmani, gândire politică, ulemale, relația dintre stat și religie, funcționari publici

Cercetarea de față explorează o abordare a statutului supușilor nemusulmani, *ahlu d-dimma*, din perspectiva relației dintre stat și religie și a evoluției acesteia, dimensiune observabilă în scrierile de factură politică din perioada clasică a istoriei islamului. În spațiul intelectual musulman, înclinația către politică își are originea în preceptele islamice, astfel că, cel puțin în perioada analizată, nu se poate vorbi despre o gândire politică independentă – orice gândire critică fiind, mai devreme sau mai târziu, curmată chiar de către conducătorii musulmani (ex. mu‘tazilismul) –, aceasta fiind întotdeauna influențată dacă nu chiar subordonată altor discipline din spectrul științelor islamice clasice – la rândul lor, marcate de rivalitatea și competiția dintre școlile de drept islamic (*madāhib*), dar și de „tradiția” fiecăreia dintre acestea. Prin urmare, în contextul preocupărilor pentru natura statului, tipurile de guvernare, calificările conducătorilor, limitele puterilor acestora și drepturile supușilor, principala temă care a făcut obiectul gândirii politice musulmane în această perioadă a fost teoria califatului – sau, în termeni juridici, a imamatului –, analizată în tratate de jurisprudență și teologie care aveau *șarī‘a* la bază. În acest context, statutul supușilor nemusulmani, mai cu seamă cel al funcționarilor *dimmi* – despre care dispunem de cele mai multe informații –, se conturează ca o consecință, ca un rezultat al raporturilor de putere și a dinamicilor, de cele mai multe ori interne, dintre diverși actori: conducători (pragmatism) vs. ulemale (fervoare religioasă), puteri sunnite vs. puteri šiite și, nu în ultimul rând, conducători vs. (funcționari) *ahlu d-dimma*, și mai ales ulemale vs. (funcționari) *ahlu d-dimma*.

Capitolul introductiv este dedicat analizei raporturilor dintre stat și religie, pornind de la „statul” medinez întemeiat de profetul Muḥammad în anul 622, continuând cu scindarea binomului de autoritate conducător politic/ideolog religios după moartea acestuia, odată cu trecerea de la *hilāfa* la *mulk*, iar apoi cu apariția „clasei” ulemalelor, care – în baza autorității comunitare – și-au arogat dreptul de a interpreta *șarī‘a* (pornind în principal de la textul coranic și de la spusele și faptele profetului Muḥammad – *sunna*) cu scopul de a formula norme sociale, pe de o parte, și de a consilia sau critica puterea politică, pe de alta, evoluție ce a marcat începutul unei relații sinuoase de interlegitimare între politic și religios și de poziționare a fiecărei categorii în raport cu ideea de putere. În secolul al IX-lea, puterea politică și-a aservit religia în scopul legitimizării. Ulterior,

odată cu ascensiunea selgiukizilor la putere – context în care am trecut în revistă efectele separării sferelor de putere în statul abbasid odată cu instaurarea dihotomiei dintre calif și sultan, precum și rolul ulemalelor în noua ecuație a puterii – ulemalele au fost subordonate statului prin transformarea acestora în funcționari publici (prin intermediul „instituțiilor” *madāris*). În secolele XIII-XIV, accesarea la acest statut sau dobândirea acestuia a intensificat competiția profesională din mediul birocratic și a alimentat o preocupare intelectuală fără precedent a ulemalelor pentru acest mediu.

Cel de-al doilea capitol analizează prezența – majoritară în întregul imperiu, cel puțin până în secolul al X-lea – și rolul supușilor nemusulmani în structura social-politică, etnică și religioasă a statului musulman, din care se desprinde că atât cantitatea cât și calitatea informațiilor despre distribuția acestora în societate sunt semnificativ mai ridicate în mediul urban decât în mediul rural (majoritate covârșitoare), respectiv în rândul elitelor (*al-ḥaṣṣa*) decât în cel al oamenilor de rând (*al-‘amma*). În acest context, am discutat despre edictul califului al-Mutawakkil din anul 850, care a reprezentat apogeul măsurilor anti-*ḍimmī* din perioada abbasidă – și probabil cel mai recognoscibil astfel de set de măsuri din istoria islamului –, devenind, ulterior, precedent și sursă de inspirație atât pentru viitorii conducători musulmani, cât și pentru învățații musulmani care au încercat să teoretizeze statutul supușilor nemusulmani.

Nu foarte diferiți de adepții altor religii, musulmanii din perioada formatoare, clasică, medievală nu au avut o percepție unitară asupra credinței lor, astfel încât grupuri diferite de musulmani au interpretat prevederile coranice și *sunna* în mod diferit, în funcție de contextul istoric și de realitățile înconjurătoare – nu neapărat în termeni care duceau la un comportament mânat de fervoare religioasă. Chiar și în situația unor norme restrictive de inspirație religioasă, realitatea istorică a atestat că puterea politică și chiar instituțiile religioase nu s-au conformat întotdeauna normelor religioase sau nu le-au implementat întocmai. Dimpotrivă, de cele mai multe ori, taman reversul era valabil: majoritatea musulmanilor au trăit sub regimuri care au avut un caracter religios variabil, deci o raportare oscilantă la aceste norme, respectând și implementând *ṣarī‘a* preponderent în măsura în care aceasta legitima autoritatea lor în fața ulemalelor și a credincioșilor.

În acest context, musulmanii și nemusulmanii par să fi coexistat pașnic, în general, vreme de secole, în pofida diferențelor dintre aceștia. De-a lungul timpului, neajunsurile, greutățile survenite ca urmare a formulării și aplicării statutului de *ahlu ḍ-ḍimma* au fluctuat după cum

societatea musulmană – sau elemente ale acesteia – se simțea puternică și încrezătoare sau suferea – fie doar la nivel de percepție – din cauza amenințărilor interne sau externe, în fața cărora se închidea sau riposta. Spre deosebire de evreii și creștinii din Imperiul Bizantin care nu recunoșteau autoritatea papei și care erau persecutați, obligați să se convertească sau expulzați, în cazul supușilor nemusulmani *dimmī*, uzul forței de către puterea musulmană a fost rară și atipică, fiind cauzată de circumstanțe speciale. În general, însă, în schimbul acceptării dominației musulmane și achitării tributului, nemusulmanilor „protejați” li s-a garantat dreptul la viață, dreptul la proprietate, autonomia în majoritatea chestiunilor religioase și civile, cu condiția de a nu aduce atingere islamului, societății islamice sau musulmanilor. Mai mult decât atât, de-a lungul perioadei analizate, în special în timpul umayyazilor și abbasizilor, numeroși creștini și evreii au deținut funcții importante în aparatul de stat de la simpli scribi în administrație până la guvernatori de provincii sau chiar viziri, precum și medici la curtea califală.

Pe fondul interesului aproape inexistent al istoriografiei medievale din zona arabo-islamică pentru mediul rural și a preocupării limitate pentru oamenii obișnuiți din mediul urban, cele mai multe informații disponibile despre *ahlu d-dimma* vizează elitele, și mai cu seamă funcționarii publici – pe fondul proximității acestora de instituția califală, teoria imamatumului având o importanță centrală în gândirea politică islamică. În acest context, în capitolul al treilea, am analizat statutul *ahlu d-dimma* între practica istorică și teoria formulată de învățații musulmani, în principal, în baza Coranului și a *sunnei*, pornind de la cele două documente-precedent devenite fundamente normative ale statutului *ahlu d-dimma*: „Carta de la Medina” și „Pactul lui ‘Umar”. O prevedere neinclusă în mod explicit în „Cartă” și, posibil, nici în „Pact” – în jurul căruia discuțiile sunt extrem de numeroase, începând cu autenticitatea sa – însă care a avut un impact major asupra statutului comunităților de nemusulmani, este excluderea supușilor nemusulmani din serviciul public al statului musulman. În pofida „neajunsurilor” normative ale textelor cu valoare religioasă, chestiunea angajării nemusulmanilor în funcțiile publice a devenit unul dintre subiectele sensibile care au stârnit cele mai multe nemulțumiri și obiecții, așa cum reiese din tratatele de jurisprudență – tradiția juridică s-a opus, din principiu, angajării nemusulmanilor în funcții cu autoritate asupra musulmanilor –, din literatura administrativă și cea de sfătuire (de tip „oglinza principilor”, *specula principum*, *Fürstenspiegel*, *mirror for princes*), culminând cu apariția unui subgen al literaturii de sfătuire dedicat în exclusivitate acestui subiect („a rather small genre”). Acest discurs nu era decât ocazional sintetizat și transformat în ordine califale, și, chiar și atunci, istoria a atestat

faptul că interdicția angajării nemusulmanilor în funcții publice a fost una dintre cele mai dificile de implementat și de menținut în vigoare pe termen lung, așa cum indică tocmai reimpunerea periodică a acesteia.

Ultimul capitol analizează trei abordări – din perioade diferite, din perspective diferite și cu motivații diferite – asupra locului nemusulmanilor în societatea musulmană și, în speță, în administrația statului musulman, conform cărora supușii *ḍimmī* erau obligați să respecte ierarhia simbolică și de putere derivată din superioritatea islamului față de celelalte religii, manifestând supunere față de musulmani în toate raporturile și în toate interacțiunile cu aceștia. Cele trei studii de caz sunt: *al-Aḥkāmu s-Sulṭāniyya*, scrisă de al-Māwardī (d. 1058), *Siyāsat-nāma/Siyar al-Mulūk*, scrisă de Nizām al-Mulk (d. 1092) și *Aḥkām ahli d-ḍimma*, scrisă de Ibn Qayyim al-Ġawziyya (d. 1350).

Importanța *al-Aḥkāmu s-Sulṭāniyya* rezidă în faptul că șafeitul al-Māwardī – exponent al „realismului sunnit” – a adunat laolaltă toate normele de drept public pe tema califatului de până atunci și le-a sistematizat într-un singur volum, axându-se – în premieră – pe organizarea și funcționarea administrației și a caracterului celui aflat în fruntea acesteia. Din perspectiva acestei cercetări, importanța *al-Aḥkām* derivă din recunoașterea sau „oficializarea” practicii angajării nemusulmanilor ca viziri „de execuție” și restricționarea accesului acestora la viziratul „de delegare”. Motivația lui al-Māwardī față de acest subiect – cel mult secundară în raport cu întreaga lucrare – nu poate fi disociată de funcțiile și de misiunile sale oficiale, precum și de apropierea de califii abbasizi al-Qā’im și al-Qādir.

În opera clasică despre modul de guvernare în Evul mediu islamic și prima lucrare musulmană de tip „oglină principilor” care a condamnat explicit practica angajării funcționarilor nemusulmani, *Siyāsat-nāma/Siyar al-Mulūk*, intelectualul – dar nu și jurisconsultul – și omul politic Nizām al-Mulk a îmbinat idealurile islamice cu modelul sasanid, preislamic, al dreptei guvernării, în care conducătorul era răspunzător deopotrivă pentru religie și pentru stat. Cât privește obiectul cercetării de față, în contextul bunelor relații profesionale dintre vizirul selgiukid și diverși oficiali nemusulmani pe care acesta i-a numit într-o serie de funcții publice în care unii chiar au ajuns să se bucure de o influență considerabilă, precum și a existenței unui precedent șafeit (școală favorizată de selgiukizi în „instituțiile” *madāris*, supranumite și *nizāmiyyāt*) favorabil – deși contestat și ignorat, ulterior – acestei practici în opinia lui al-Māwardī, am arătat că poziția lui Nizām al-Mulk nu a reprezentat decât un element terțiar într-o diatribă mai largă împotriva

oficialilor – în special șiiți (reminiscență a dominației buyide) – pe care îi prezenta ca fiind incompatibili cu funcția publică, din diferite cauze precum heterodoxie, corupție, incompetență, tinerețe, lipsă de loialitate sau lăcomie. De asemenea, menționarea nemusulmanilor în același context cu șiiții – considerați principalul dușman de către selgiukizi (sunniți) prin prisma conexiunii cu emirii buyizi (șiiți) – era utilă în special la suplinirea absenței prevederilor coranice referitoare la cei din urmă.

În timp ce obiectivul lucrării-superlativ *Aḥkām ahli d-dimma* – prima lucrare dedicată exclusiv reglementării statutului *ahlu l-dimma* care a supraviețuit, integral, până în prezent și cea mai cuprinzătoare, mai importantă și mai cunoscută sursă de drept pe tema supușilor nemusulmani –, în ansamblul său, era acela de a norma statutul nemusulmanilor și a raporturilor cu musulmanii, în secțiunea despre „interdicția investiției evreilor și a creștinilor în orice tip de funcție cu autoritate asupra musulmanilor și în treburilor acestora”, juristul hanbalit Ibn Qayyim al-Ğawziyya a abandonat stilul juridic respectat cu strictețe în restul lucrării, apelând la o succesiune de anecdote – o premieră pentru manualele de jurisprudență islamică – care reflectă raporturile dintre diferiți califi și funcționarii publici nemusulmani, fie cu scopul de a critica sau avertiza noua putere musulmană – singura secțiune de acest tip din întreaga lucrare –, fie cu scopul de a-i denigra pe cei din urmă în contextul competiției cu ulemalele – „clasă” cu care autorul se identifica – pentru influență politică, prestigiu social și susținere materială din partea noii puteri politice nearabe și recent islamizate – mamelucii. De asemenea, deși Ibn al-Qayyim nu face referire, explicit, la evoluțiile defnitorii pentru istoria regiunii reprezentate de coagularea unei noi structuri societale și de inversarea proporțiilor comunitare – nemusulmanii devenind, în mod definitiv, o minoritate demografică în societatea mamelucă și în regiune –, este puțin probabil ca acestea să nu fi reprezentat un factor care să fi contribuit la elaborarea lucrării, coroborat cu temerile de complot cu francii pentru eradicarea islamului și a musulmanilor. Prin urmare, pornind de la selecția de anecdote, Ibn al-Qayyim a combătut practica angajării funcționarilor nemusulmani atât din rațiuni pragmatice (bazate pe colecția de anecdote), care constau în prejudicierea musulmanilor și a statului musulman, cât și pe baza unor argumente formale, teologice, prin includerea unui număr considerabil de versete coranice și de spuse ale profetului Muḥammad și ale însoțitorilor săi.

Indiferent de problemele legate de autenticitatea surselor normative sau de lacunele istoriografiei musulmane, simbolistica acestora a primat în fața imaginarului colectiv. În acest context, supușii nemusulmani din perioada clasică, și mai cu seamă funcționarii publici

nemusulmani – prin proximitatea de instituția puterii –, s-au aflat „prinși” între normele religioase dezvoltate de ulemale și pragmatismul conducătorilor, între puterile de orientare sunnită și cele de orientare šiită, precum și în competiție directă mai întâi cu funcționarii musulmani, apoi cu ulemalele deveniți birocrați. În afara perioadelor de persecuție a funcționarilor *ḍimmī*, fie ca parte dintr-un program mai amplu împotriva *ahl al-ḍimma* sau doar ca măsură de stopare a ascensiunii la putere a acestei categorii de profesioniști, istoria islamului a mai înregistrat, punctual, și demiterea sau trimiterea la moarte a anumitor astfel de funcționari, în momentul în care demersurile și puterea acestora deveneau de netolerat pentru stăpânitorii lor – aspirațiile de putere care i-ar fi plasat pe musulmani sub controlul nemusulmanilor reprezentând o linie de netrecut pentru aceștia.

În concluzie, elementele de originalitate ale acestei cercetări constau atât în abordarea statutului supușilor nemusulmani, *ahlu ḍ-ḍimma*, din perspectiva structurată a relației dintre stat și religie și a evoluției acesteia, cât și în selecția celor trei studii de caz – lucrări elaborate în perioade diferite, din perspective diferite și cu motivații diferite –, dintre care *Aḥkām ahli ḍ-ḍimma* (compilată în secolul al XIV-lea și publicată, sub formă de versiune editată, în 1961) – în speță, secțiunea despre funcționarii nemusulmani – a prezentat cel mai mare potențial grație exploatării sale încă incipiente (atât la nivel de traducere cât și la nivel de analiză și interpretare), a inovației stilistice raportată atât la categoria scrierilor de jurisprudență islamică, cât și la tradiția hanbalită, precum și a bogăției argumentative și a gradului de sistematizare.